



Ганна Цірат

докторка юридичних наук, партнер АО “Юрзовнішсервіс”
(Київ, Україна)
a.tsirat@jvs.law

УДК 347.74

СУДОВА ДИСКРЕЦІЯ ПРИ ЗМЕНШЕННІ НЕУСТОЙКИ: ВІД ч. 3 ст. 551 ЧИННОГО ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ ДО ст. 830 ПРОЄКТУ – КРОК УПЕРЕД ЧИ ВІДТВОРЕННЯ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

АНОТАЦІЯ. Частина 3 ст. 551 чинного Цивільного кодексу України (ЦК України) є нормою з відкритою текстурою: вона не визначає критеріїв зменшення, не встановлює порогу для судового втручання й не відповідає на питання про порядок ініціювання зменшення, допустимість договірної виключення цього права та взаємодію спеціальної норми із загальними засадами ст. 3 ЦК України. Прогалини, залишені законодавцем, лише частково заповнені судовою практикою Верховного Суду.

Метою статті є обґрунтування того, що ст. 830 проєкту нового ЦК України не вирішує зазначених трьох фундаментальних питань та формулювання конкретних законодавчих пропозицій для їх усунення.

Дослідження ґрунтується на аналізі практики Верховного Суду за 2020–2025 рр. та рішень Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України, а також на порівняльно-правовому аналізі французького, німецького та транснаціонального права (Принципи УНІДРУА, Принципи європейського договірної права). Стаття 830 проєкту підвищує поріг для судового втручання і кодифікує окремі критерії, однак не здійснює явних законодавчих виборів щодо ініціювання, договірної виключення та залишкової дискреції за ст. 3 ЦК України. Порівняльний аналіз свідчить, що ці питання вирішені в більшості розвинених правопорядків.

Авторка пропонує концепцію двошарового судового контролю над неустойкою як модель *de lege ferenda*, а також п'ять конкретних поправок до ст. 830 проєкту, реалізація яких підвищить передбачуваність правового регулювання та наблизить українське право до стандартів ЄС.

Ключові слова: неустойка; зменшення неустойки; судовий розсуд; передбачуваність права; реформа цивільного законодавства; договірна свобода; добросовісність; порівняльне право.

І. Постановка проблеми

Передбачуваність правового регулювання є одним із ключових елементів верховенства права в його матеріальному вимірі¹. У сфері договірних відносин ця вимога набуває конкретного практичного змісту: сторони, погоджу-

¹ J Raz, 'The Rule of Law and Its Virtue' [1977] 93 Law Quarterly Review 195, 198–202.

ючи неустойку як забезпечення виконання зобов'язання, мають розуміти, який саме фінансовий наслідок матиме порушення договору. Частина 3 ст. 551 Цивільного кодексу України² (далі – ЦК України) цю передбачуваність не забезпечує: норма є лаконічною до межі мовчання, не визначає критеріїв, не встановлює порогу й не відповідає на питання про ініціювання, договірне виключення чи мінімальний розмір зменшеної неустойки.

Ця невизначеність набула нового виміру після лютого 2022 р. Залучення України до транскордонних комерційних відносин у сфері оборонних закупівель, відновлення інфраструктури та регіональних ланцюгів постачання зробило ч. 3 ст. 551 нормою міжнародного виміру: іноземний контрагент, що укладає договір за українським матеріальним правом, стикається з питанням – яким буде реальний розмір неустойки, якщо договір буде порушено? Відповідь залежить більше від складу суду або арбітражного трибуналу, ніж від тексту договору.

Зв'язок між передбачуваністю правового регулювання та інвестиційною привабливістю юрисдикції є усталеним у міжнародній інституційній практиці. Організація економічного співробітництва та розвитку у Рамковій програмі для інвестицій прямо визначає передбачуваність серед засадничих принципів верховенства права, які мають визначальне значення для іноземних інвесторів під час вибору юрисдикції³. Світовий банк у методології Doing Business установлює прямий причинно-наслідковий зв'язок між ефективністю судового захисту договірних зобов'язань і здатністю країни залучати прямі іноземні інвестиції⁴. Непередбачуваність судового розсуду при зменшенні неустойки – зокрема, відсутність законодавчо визначеного порогу та механізму ініціювання – є саме тим чинником правової невизначеності, який знижує інвестиційну привабливість юрисдикції в розумінні зазначених інституційних стандартів.

Стаття 830 проєкту нового ЦК України⁵ є спробою відповісти на цей виклик. Чи є цього достатньо – є центральним питанням цієї статті.

II. Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання зменшення неустойки судом в українській правовій доктрині є недостатньо дослідженим у контексті передбачуваності права. С. Черкашин у статті 2019 р. дійшов висновку, що суди першої інстанції зменшували

² Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>> ч. 3 ст. 551 (дата звернення 19.06.2026).

³ 'What matters for investors are all the principles embodied in the notion of the rule of law: predictability, transparency, credibility, accountability and fairness': OECD, Policy Framework for Investment (2015 ed, OECD Publishing, Paris 2015) 9 <<https://doi.org/10.1787/9789264208667-en>> (accessed 19.06.2026).

⁴ 'Enhancing the efficiency of the judicial system can improve the business climate, foster innovation, attract foreign direct investment and secure tax revenues': World Bank, Doing Business, 'Enforcing Contracts: Why it Matters' <<https://subnational.doingbusiness.org/en/data/exploretopics/enforcing-contracts/why-matters>> (accessed 19.06.2026).

⁵ Проєкт Цивільного кодексу України № 15150 від 09.04.2026, ч. 3–4 ст. 830 <<https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69837>> (дата звернення 19.06.2026).

неустойку ‘суттєво майже у всіх випадках’, не аргументуючи таку дію належним чином, що ‘підриває договірну дисципліну та спотворює принципи відповідальності’⁶. Н. Марків у практичному огляді 2021 р. ідентифікував відсутність єдиних критеріїв у судів і зафіксував, що ‘розмір зменшення неустойки суддями не обґрунтовується жодного разу’⁷.

В. Васильєв у статті 2022 р. розглянув проблему через призму подвійної природи неустойки (превентивної та компенсаційної функцій) і дійшов висновку, що поширення судової практики зменшення договірної неустойки ‘значно знижує її превентивну цінність’, оскільки потенційний порушник може небезпідставно розраховувати на задоволення його вимоги судом⁸. Цей висновок, сформульований з позицій доктрини, є симетричним практичному спостереженню Черкашина: обидва фіксують той самий структурний дефект – відсутність законодавчих меж дискреції, наслідком якої є системна непередбачуваність.

О. Печений у статті 2025 р. дослідив застосування неустойки у світлі скасування Господарського кодексу України і звернув увагу на багатофункціональність інституту зменшення неустойки: право суду на зменшення є ‘проявом принципу пропорційності у цивільному праві’, що запобігає перетворенню неустойки на каральну санкцію⁹. Д. Попков, суддя Східного апеляційного господарського суду, порушив питання про межі судової дискреції при зменшенні неустойки з точки зору юридичної визначеності, посилаючись на Доповідь Венеційської комісії “Верховенство права”: дискреційні повноваження ‘не мають здійснюватися у свавільний спосіб’, а ‘закон повинен вказати на обсяг будь-якої дискреції’¹⁰. Суддя Верховного Суду Н. Багай систематизувала критерії, що застосовуються під час вирішення питання про зменшення неустойки відповідно до усталеної практики Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду (далі – КГС ВС)¹¹.

Однак порівняльно-правовий вимір реформування ч. 3 ст. 551 / ст. 830 проекту і питання достатності запропонованих змін з погляду стандартів

⁶ С Черкашин, ‘Зменшення розміру неустойки судом: теоретико-практичний аспект’ [2019] 4 Право і суспільство 96, 97–98 <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-4-14>.

⁷ Н Марків, ‘Практика застосування Господарським судом міста Києва ч. 3 ст. 551 Цивільного кодексу України для зменшення розміру неустойки’ (Profecto, 22.02.2021) <<https://profecto.com.ua/uk/article/практика-застосування-господарським>> (дата звернення 19.06.2026).

⁸ В Васильєв, ‘Високий розмір неустойки за порушення умов договору: свобода саморегулювання майнових цивільних відносин чи порушення принципів цивільного права?’ [2022] 3 Юридичний вісник 74, 78 <https://doi.org/10.32782/yuv.v3.2022.10>.

⁹ О Печений, ‘Проблемні питання застосування неустойки у світлі кардинальних законодавчих змін’ (№ 7–8 Вісник НААУ, 2025) <<https://unba.org.ua/publications/10854-zastosuvannya-neustojki-u-svitli-kardinal-nih-zakonodavchih-zmin.html>> (дата звернення 19.06.2026).

¹⁰ Д Попков, ‘Дискреція суду у зменшенні стягуваної неустойки: спроби поєднання математики та права’ (Supreme Observer, 21 березня 2025) <<https://so.supreme.court.gov.ua/authors/1168/dyskretsiia-sudu-u-zmenshenni-stiahuvanoj-neustojky-sproby-poiednannia-matematyky-ta-prava>> (дата звернення 19.06.2026).

¹¹ Н Багай, ‘Судова практика у господарських спорах щодо відповідальності за порушення зобов’язань’ (Верховний Суд) <https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Bagaj_29_11_2021_prez.pdf> (дата звернення 19.06.2026).

передбачуваності системно не досліджувалися. Саме ця прогалина є предметом цієї статті.

III. Мета дослідження

Метою статті є обґрунтування того, що ст. 830 проєкту ЦК України не вирішує трьох фундаментальних питань – порядку ініціювання зменшення, допустимості договірного виключення та взаємодії спеціальної норми із залишковою дискрецією за ст. 3 ЦК України – та формулювання конкретних законодавчих пропозицій щодо їх усунення. Досягнення цієї мети забезпечується шляхом аналізу практики Верховного Суду та Міжнародного комерційного арбітражного суду при Торгово-промисловій палаті України (далі – МКАС при ТПП України) і порівняльно-правового аналізу норм французького, німецького та транснаціонального права.

IV. Частина 3 ст. 551 чинного ЦК України: відкрита текстура норми та її практичні наслідки

4.1. Законодавча конструкція і її хиб

Частина 3 ст. 551 ЦК України у чинній редакції містить лише одне речення, що надає суду право зменшити розмір неустойки за наявності двох альтернативних підстав: значного перевищення розміру збитків або ‘інших обставин, що мають істотне значення’. Норма породжує щонайменше п’ять питань без відповіді: що є “значним” перевищенням; хто ініціює зменшення – суд ex officio чи лише боржник за заявою; чи може договір виключити це право; яким є мінімальний розмір, до якого неустойку може бути зменшено; яким є взаємозв’язок між ч. 3 ст. 551 і загальними засадами ст. 3 ЦК України. Жодне з цих питань законодавець не вирішив.

4.2. Відповідь судової практики: від прогалини до системи критеріїв

Одним із перших системних узагальнень критеріїв є постанова КГС ВС від 12 лютого 2020 р. У справі № 924/414/19¹² Суд визначив обставини, що підлягають з’ясуванню: ступінь виконання зобов’язань, причини неналежного виконання, незначність прострочення, невідповідність розміру пені наслідкам порушення, нехайне добровільне усунення винною стороною порушення та його наслідків. При цьому відсутність або невисокий розмір збитків визнано самостійною підставою для зменшення.

Ключовим документом є постанова Об’єднаної палати КГС від 16 березня 2021 р. у справі № 922/266/20¹³, яка є найбільш розгорнутим викладом критеріїв зменшення неустойки. Суд ідентифікував як релевантні: причини

¹² Постанова КГС ВС від 12 лютого 2020 р., справа № 924/414/19 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/87682352>> (дата звернення 19.06.2026).

¹³ Постанова ОП КГС ВС від 16 березня 2021 р., справа № 922/266/20 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/95642654>> (дата звернення 19.06.2026).

невиконання та те, чи були вони у сфері контролю боржника; наслідки порушення для кредитора; ступінь диспропорції між неустойкою та фактичними наслідками (центральный критерій); поведінку боржника; відсутність або наявність доведених збитків кредитора. Суд підтвердив відсутність будь-якого мінімального або максимального відсотка зменшення і запровадив вимогу мотивованості рішення, підтверджену постановою ОП КГС від 19 січня 2024 р. у справі № 911/2269/22¹⁴.

Постанова КГС ВС від 17 липня 2024 р. у справі № 909/601/23¹⁵ підтвердила (п. 49) ‘відсутність універсального максимального і мінімального розміру неустойки’¹⁶ і що цей розмір ‘визначається судом у межах дискреційних повноважень’. Верховний Суд також зазначив, що вирішення цих питань “не належить до повноважень Верховного Суду” – що є процесуальним сигналом про обмеженість касаційного контролю. Водночас Верховний Суд не є абсолютно відстороненим від питань розміру: він послідовно скасовує рішення через недостатню мотивованість вибору конкретного розміру зменшення – що є структурним запобіжником проти довільного застосування норми, хоча й не замінює законодавчої визначеності порогу. Це підтверджує і спостереження С. Черкашина¹⁷ про те, що питання розміру зменшення вирішується виключно судами першої та апеляційної інстанцій як судами факту – касаційний суд перевіряє лише правильність застосування норм права, але не результат дискреційного рішення.

4.3. Практичний спектр: від 92,88 % до нуля

Аналіз практики ВС ілюструє надзвичайно широкий спектр результатів. У справі № 922/4302/20¹⁸ (неустойка 26,7 % від боргу) суд зменшив неустойку на 92,88 % – через 66 % виконання, структурну неможливість контролю за строками, відсутність збитків, соціальні наслідки. У справі № 922/3697/24¹⁹ (неустойка 16,7 % від ціни договору) – зменшення неустойки на 90 % через повне виконання в ході справи, добросовісну поведінку боржника, часткову вину кредитора, ракетне пошкодження виробничих потужностей боржника. Ці результати не є прогнозованими на підставі законодавчого тексту ч. 3 ст. 551²⁰.

¹⁴ Постанова ОП КГС ВС від 19 січня 2024 р., справа № 911/2269/22 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/116445536>> (дата звернення 19.06.2026).

¹⁵ Постанова КГС ВС від 17 липня 2024 р., справа № 909/601/23, п. 49 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/120512693>> (дата звернення 19.06.2026).

¹⁶ Попков (н 10) – про відсутність універсального максимального і мінімального розміру зменшення неустойки.

¹⁷ Черкашин (н 6) 96, 97–98.

¹⁸ Постанова КГС ВС від 25 листопада 2021 р., справа № 922/4302/20 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/101424062>> (дата звернення 19.06.2026).

¹⁹ Постанова КГС ВС від 8 липня 2025 р., справа № 922/3697/24 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/128965600>> (дата звернення 19.06.2026).

²⁰ Див.: Постанова ОП КГС ВС від 16 серпня 2024 р., справа № 910/14706/22 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/121174270>> (дата звернення 19.06.2026); Постанова КГС ВС від 09 листопада 2023 р., справа № 902/919/22 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/114904151>> (дата звернення 19.06.2026).

Доктрина намагається осмислити межі цієї дискреції. Д. Попков запропонував “систему координат” з опорою на компенсаційну і стимулюючу функції неустойки та спробував визначити орієнтовний максимум зменшення²¹. Сама потреба в такій спробі математизації є свідченням законодавчої прогалини: у системах, де поріг і процедура чітко визначені, подібного не виникає.

4.4. Питання ініціювання: *ex officio* чи за заявою?

Питання ініціювання є законодавчо невирішеним, а судова практика – суперечливою. В одному рішенні 2022 р. – постанові КГС ВС у справі № 903/91/21 – колегія зазначила, що суд може зменшити неустойку “в тому числі й з власної ініціативи”. Проте ця фраза є *obiter dictum*: у справі відповідач фактично подавав клопотання у апеляційній скарзі, а рішення скасовано через порушення норм процесуального права (відсутність мотивування відмови у клопотанні), а не через *ex officio* зменшення. Об’єднана палата (далі – ОП) і Велика Палата (далі – ВП ВС) цю позицію не підтримали – і консолідованої підтримки від ОП КГС або ВП ВС не спостерігається.

Усталена практика ВС полягає в тому, що зменшення є правом суду, яке реалізується за наявності клопотання боржника. Доктринальна дискусія щодо можливості *ex officio* зменшення є свідченням саме тієї законодавчої прогалини, яку ст. 830 проєкту не усуває²².

4.5. Практика МКАС: розширення меж розсуду

У низці рішень МКАС при ТПП України 2024–2026 рр.²³ арбітражні трибунали відмовляли в зменшенні неустойки за оборонними контрактами в обставинах, де стандартні аргументи боржника мали б серйозні підстави. Визначальним є розширення поняття “наслідки порушення” до рівня, що включає інтереси поза двосторонніми відносинами: де товари є критично необхідними для відбиття збройної агресії, негативні наслідки непоставки визнаються самоочевидними. Оскільки відповідні рішення не є публічними, наведені висновки використовуються не як доказ усталеної практики, а як ілюстрація арбітражного застосування відкритої текстури ч. 3 ст. 551 ЦК України в умовах воєнного контексту. Це є розширення оціночних категорій ч. 3 ст. 551, яке підтверджує, що норма з відкритою текстурою продовжує розвиватися відповідно до контексту навіть без законодавчих змін.

²¹ Попков (н 10).

²² Печений (н 9); Попков (н 10).

²³ Рішення МКАС при ТПП України, 2024–2026 роки (зберігаються у автора; ідентифікуючі дані сторін не розкриваються). Висновки є попередніми емпіричними спостереженнями, а не усталеною доктриною.

V. Порівняльно-правовий аналіз

5.1. Французька модель: вирішення всіх відкритих питань

Французька ст. 1231-5 Code civil²⁴ є найбільш близьким аналогом ч. 3 ст. 551. Поріг – “manifestement excessif” – вищий: французька практика виходить із необхідності очевидної та істотної диспропорції між погодженою неустойкою та наслідками порушення. Питання ініціювання вирішено прямо через формулу “même d’office” – навіть за власною ініціативою. Норма є двосторонньою (можна і зменшити і збільшити). Характеристика як норми *ordre public* виключає договірне виключення. Поставлені питання закрито в кожному: ініціювання, виключення, мінімум, поріг – законодавчий вибір зроблено чітко.

5.2. Німецька модель: диференціація для підприємців

Параграф 343 BGB²⁵ встановлює зменшення “непропорційно високої” неустойки за заявою боржника, беручи до уваги “будь-який законний інтерес кредитора, а не лише майновий” – стандарт ширший, ніж “збитки” у ч. 3 ст. 551. Ключовим є § 348 HGB²⁶: неустойка, обіцяна підприємцем у межах підприємницької діяльності, не може бути зменшена за § 343 BGB. Це є явне комерційне виключення. § 138 BGB встановлює абсолютну “стелю” через публічний порядок – навіть там, де § 348 HGB виключає § 343 BGB. Отже, німецька модель вирішує питання договірного виключення через законодавчий вибір, а не через судову дискрецію.

5.3. Транснаціональні стандарти

Принципи УНІДРУА (ст. 7.4.13) і Принципи європейського договірного права (ст. 9:509, Principles of European Contract Law, далі – PECL)²⁷ встановлюють: поріг – “grossly excessive”; обов’язковий характер – “notwithstanding any agreement to the contrary”; зменшення “до розумного розміру” (to a reasonable amount) – що виключає нульовий результат. Транснаціональні принципи прямо вирішили питання договірного виключення та мінімального розміру. Ці рішення відсутні в ч. 3 ст. 551 і не з’являються у ст. 830 проекту.

²⁴ Article 1231-5, Code civil (France) <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGIT-EXT000006070721/LEGISCTA000032009929/?anchor=LEGIARTI000032010131#LEGIARTI000032010131> (accessed 19.06.2026); F Terré, P Simler, Y Lequette, *Droit civil: Les obligations* (12ème éd., Dalloz 2018) 623–624.

²⁵ Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) § 343 BGB <<https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/BJNR001950896.html>> (accessed 19.06.2026).

²⁶ Handelsgesetzbuch (HGB) § 348 HGB <<https://www.gesetze-im-internet.de/hgb/BJNR002190897.html>> (accessed 19.06.2026).

²⁷ UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts (2016) art 7.4.13 <<https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-English-bl.pdf>> (accessed 19.06.2026); Principles of European Contract Law (2000) art 9:509 <<https://www.trans-lex.org/400200>> (accessed 19.06.2026).

VI. Стаття 830 проєкту ЦК України: позитивні зміни

Частина 3 ст. 830 проєкту вносить три суттєві новели. По-перше, підвищення порогу: “вочевидь недомірний наслідкам невиконання зобов’язання” – слово “вочевидь” підвищує поріг, наближаючи до французького *manifestement excessive* і транснаціонального *grossly excessive*. По-друге, розширення точки відліку від “збитків” до “наслідків невиконання” – включає нефінансові наслідки за зразком § 343 BGB (“будь-який законний інтерес кредитора”). По-третє, кодифікація трьох критеріїв (ступінь виконання, тривалість прострочення, інші обставини) перетворює практику ВС на законодавчу норму.

Четверта новела – ч. 4 ст. 830 – є найбільш оригінальною: уперше в українському законодавстві закріплено право сторін установити мінімальний або максимальний розмір неустойки, а суд може відступити від договірних меж лише за умови “вочевидь несправедливого результату”. Це є першим законодавчим визнанням того, що сторони мають законний інтерес у визначенні параметрів судового розсуду.

VII. Стаття 830 проєкту ЦК України: що залишилося невирішеним

7.1. Питання ініціювання

Проект ст. 830(3) мовчить про те, чи може суд діяти *ex officio*. Ані французький, ані німецький, ані транснаціональний підхід не допускає такого мовчання – кожен обирає явну позицію. Доповідь Венеційської Комісії вимагає, що “закон повинен вказати на обсяг будь-якої дискреції із достатньою чіткістю”²⁸. Мовчання ст. 830(3) цій вимозі не відповідає.

7.2. Питання договірного виключення

Найбільш серйозна прогалина. Частина 4 ст. 830 дозволяє договірне встановлення меж – що надає непряму підтримку аргументу про диспозитивність. Але між правом обмежити судовий розсуд і правом повністю його виключити існує суттєва відмінність, яку проєкт не усуває. Жодне українське рішення досі прямо не вирішило питання допустимості повного договірного виключення.

7.3. Залишкова дискреція через ст. 3 ЦК України

Практичне розмежування двох порогів таке. Перший поріг (ч. 3 ст. 830 проєкту) є пропорційнісним: суд оцінює об’єктивне співвідношення розміру неустойки і наслідків порушення і питається: чи є санкція надмірною відносно шкоди? Другий поріг (ст. 3) є реляційним: суд оцінює сукупний ефект самого договірного виключення судового контролю і питається: чи є не-

²⁸ Доповідь “Верховенство права”, схвалена Європейською Комісією “За демократію через право” на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 р.) пп. 41, 45, 52 <[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdfid=CDL-AD\(2011\)003rev2-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdfid=CDL-AD(2011)003rev2-ukr)> (accessed 19.06.2026).

можливість оскаржити неустойку несправедливою з огляду на обставини укладення або виконання договору? Перший поріг спрацьовує через розмір; другий – через поведінку або обставини. Боржник, який уклав договір на рівних умовах і порушив його без поважної причини, не може посылатися на другий поріг лише тому, що неустойка є великою, – бо саме для цього перший поріг і було договірно виключено. Другий поріг зарезервований для випадків нерівності переговорної сили, введення в оману або настання обставин, що роблять застосування договірного виключення явно несправедливим. Таке розмежування відповідає усталеному в порівняльному праві розмежуванню між перевіркою пропорційності (перший шар) і перевіркою несправедливості (другий шар), відомим у французькому праві як відмінність між *lésion qualifiée* і *clause abusive*, а в англосаксонському – між *penalty rule* і *unconscionability*.

Наведена двошарова структура є не описом сталого прецеденту, а нормативною пропозицією автора, що спирається на чинне право: перший шар (ч. 3 ст. 830) є позитивним правом, другий шар (ст. 3 ЦК України) існує як потенційний корективний механізм, однак його застосування як самостійної підстави зменшення неустойки після відмови за ч. 3 ст. 830 судовою практикою прямо не підтверджено. Пропонуємо розглядати цю конструкцію як модель *de lege ferenda*, яка описує бажаний архітектурний устрій норми, а не її поточний стан. Навіть якщо договірне виключення ч. 3 ст. 830 є допустимим – суд зберігає залишковий розсуд через ст. 3 ЦК України. ВП ВС у справі № 902/417/18²⁹ підтвердила, що договірне положення може бути не застосоване, якщо воно суперечить засадам справедливості та призводить до очевидно несправедливого результату.

Хоча справа № 902/417/18 стосувалася зменшення процентів річних, а не неустойки, її значення для цілей цієї статті є ширшим. Велика Палата підтвердила загальний принцип: ст. 3 ЦК України є самостійним коректором договірної відповідальності, що діє навіть там, де відсутній або виключений інший правовий механізм зменшення. При цьому ВП прямо зазначила, що суд може зменшити “як неустойку, штраф, так і проценти річних” (п. 8.38) – тобто неустойка прямо включена до сфери дії принципів ст. 3 ЦК України. Якщо ст. 3 здатна подолати мовчання закону щодо права суду зменшувати проценти, вона тим більше здатна подолати договірне виключення, що призводить до явно несправедливого результату – бо свобода договору прямо обмежена загальними засадами ст. 3 відповідно до ч. 1 ст. 627 ЦК України. Наведений аргумент є умовиводом від більшого до меншого, а не механічним перенесенням.

Це означає двошарову структуру судового контролю: перший шар – статутна дискреція (ч. 3 ст. 830), яка може бути виключена договором;

²⁹ Постанова ВП ВС від 18 березня 2020 р., справа № 902/417/18, пп. 8.22–8.25 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/88952210>> (дата звернення 19.06.2026).

другий шар – залишкова дискреція (ст. 3), яка не може бути виключена взагалі, бо обмеження загальних засад виходить за межі свободи договору. Максимально досяжним через договірне регулювання є звуження суддівського розсуду від широкого до залишкового – але не його усунення. Ні ч. 3 ст. 551, ні проєктна ст. 830 цю двошарову структуру законодавчо не закріплює.

Німецька модель вирішує аналогічну проблему через § 138 BGB як “стелю”, що діє навіть там, де § 348 HGB виключає § 343 BGB. Французька – через *ordre public*. В Україні аналогічну роль відіграє ст. 3, але без законодавчого орієнтира щодо вищого порогу для її застосування порівняно з порогом ч. 3 ст. 830 – що і є джерелом невизначеності.

VIII. Пропозиції до ст. 830 проєкту ЦК України

Пропозиція 1. Доповнити ч. 3 словами “за заявою боржника”, закріпивши модель, що відповідає практиці ВС і виключає суперечки щодо *ex officio* в арбітражних провадженнях: “Суд за заявою боржника може зменшити розмір неустойки...”.

Пропозиція 2. Уточнити критерії виміру у ч. 3: “...вочевидь непомірний наслідком невиконання зобов’язання, включаючи фінансові збитки та інші наслідки, що піддаються оцінці...” – за зразком § 343 BGB.

Пропозиція 3. Доповнити ч. 3 реченням: “При визначенні розміру, до якого неустойка підлягає зменшенню, суд враховує розмір збитків, доведених кредитором, якщо такі встановлені судом, однак зменшена неустойка не обмежується виключно розміром таких збитків.” – відповідно до стандарту УНІДРУА і PECL “до розумного розміру”, який також не дорівнює нулю за відсутності збитків³⁰.

Пропозиція 4. Доповнити новою ч. 5: “Сторони, що є суб’єктами підприємницької діяльності, можуть договором виключити право суду на зменшення неустойки відповідно до частини третьої цієї статті, якщо такий договір є результатом вільних переговорів між ними. Таке виключення має бути прямо виражене в договорі.” – за зразком § 348 HGB.

Пропозиція 5. Доповнити новою ч. 6: “Навіть у разі договірного виключення відповідно до частини п’ятої цієї статті суд може зменшити неустойку або відмовити у її стягненні, якщо її застосування є вочевидь несправедливим і суперечить засадам справедливості та добросовісності (стаття 3 цього Кодексу). Поріг для втручання на підставі цієї частини є вищим, ніж поріг, установлений частиною третьою цієї статті.” Ця пропозиція кодифікує двошарову структуру судового контролю та є найбільш оригінальним внеском цієї статті.

³⁰ UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts (2016) art 7.4.13 (n 27); Principles of European Contract Law (2000) art 9:509 (n 27).

IX. Висновки

Частина 3 ст. 551 чинного ЦК України є нормою з відкритою текстурою, що надає суду широку дискрецію без законодавчо визначених критеріїв, порогу і процедури. Аналіз рішень, правомірність яких підтверджена Верховним Судом, свідчить про діапазон зменшення від 50 % (справа № 909/601/23) до 92,88 % (справа № 922/4302/20) у справах, де боржник посилався на схожі аргументи (фінансові труднощі, часткове виконання). При цьому тенденція до суттєвого зменшення, зафіксована Черкашиним для судів першої інстанції, підтверджується й на рівні касаційного контролю – що є наочним свідченням того, що передбачуваність результату залежить від судового розсуду більше, ніж від законодавчого тексту.

Питання ініціювання зменшення є законодавчо невирішеним. Обмежена доктринальна підтримка *ex officio*³¹, ґрунтується на єдиному *obiter dictum* 2022 р.³², яке не отримало підтримки ОП КГС або ВП ВС. Доповідь Венеційської Комісії вимагає чіткого законодавчого вирішення.

Стаття 830 проєкту ЦК України є кроком у правильному напрямі: підвищення порогу, розширення точки відліку та кодифікація критеріїв – реальні покращення. Водночас три фундаментальні питання – порядок ініціювання, договірне виключення і взаємодія зі ст. 3 ЦК України – залишаються без відповіді.

Порівняльно-правовий аналіз засвідчує, що всі три питання вирішені в більшості розвинених правопорядків через явні законодавчі вибори. Французький законодавець – через *ordre public i ex officio*. Німецький – через комерційне виключення § 348 HGB і публічно-правову “стелю” § 138 BGB. Транснаціональні принципи – через обов’язковий характер і заборону договірного виключення.

Оригінальним доктринальним внеском цієї статті є концепція двошарового судового контролю над неустойкою: перший шар – статутна дискреція (ч. 3 ст. 830), що може бути виключена договором між підприємцями; другий шар – судова дискреція (ст. 3 ЦК України), що не може бути виключена і є невід’ємною архітектурною характеристикою цивільного права. Максимально досяжним через договірне регулювання є звуження суддівського розсуду від широкого до залишкового, але не його усунення.

Наведені пропозиції до ст. 830 є конкретними та такими, що можуть бути реалізовані в межах другого читання проєкту ЦК України. Їхнє прийняття суттєво підвищить передбачуваність правового регулювання зменшення неустойки та наблизить українське право до стандартів ЄС. Передбачуваність судового захисту договірних зобов’язань є одним із ключових критеріїв ін-

³¹ Печений (н 9); Попков (н 10).

³² Постанова КГС ВС від 21 січня 2022 р., справа № 903/91/21, п. 4 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/102854642>> (дата звернення 19.06.2026). У цій справі відповідач подавав клопотання про зменшення штрафу в апеляційній скарзі. Фраза про *ex officio* є *obiter dictum* не підтримана Об’єднаною палатою чи ВП ВС і не відтворена в жодному наступному рішенні за понад три роки.

вестиційної привабливості юрисдикції за міжнародними інституційними стандартами, а тому усунення виявлених прогалин є не лише доктринальним, а й економічним завданням реформи.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Terré F, Simler P, Lequette Y, *Droit civil: Les obligations* (12^{ème} éd., Dalloz 2018).

Journal articles

2. Raz J, 'The Rule of Law and Its Virtue' [1977] 93 Law Quarterly Review 195, 198–202.
3. Vasyliiev V, Vysokyi rozmir neustoiky za porushennia umov dohovoru: svoboda samorehuliuvannia mainovykh tsyvilnykh vidnosyn chy porushennia pryntsyviv tsyvilnoho prava? [2022] 3 Yurydychnyi visnyk 74, 78 <https://doi.org/10.32782/yuv.v3.2022.10> (in Ukrainian).
4. Cherkashyn S, Zmenshennia rozmiru neustoiky sudom: teoretyko-praktychnyi aspekt [2019] 4 Pravo i suspilstvo 96, 97–98 <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-4-14> (in Ukrainian).

Websites

5. Bahai N, Sudova praktyka u hospodarskykh sporakh shchodo vidpovidalnosti za porushennia zoboviazan (Verkhovnyi Sud) <https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Bagaj_29_11_2021_prez.pdf> (accessed 19.06.2026) (in Ukrainian).
6. Markiv N, Praktyka zastosuvannia Hospodarskym sudom mista Kyieva ch. 3 st. 551 Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy dlia zmenshennia rozmiru neustoiky (Profecto, 22.02.2021) <<https://profecto.com.ua/uk/article/praktyka-zastosuvannia-hospodarskym>> (accessed 19.06.2026) (in Ukrainian).
7. Pechenyi O, Problemni pytannia Zastosuvannia neustoiky u svitli kardynalnykh zakonodavchykh zmin (№ 7–8 Visnyk NAAU, 2025) <<https://unba.org.ua/publications/10854-zastosuvannya-neustojki-u-svitli-kardinal-nih-zakonodavchih-zmin.html>> (accessed 19.06.2026) (in Ukrainian).
8. Popkov D, Dyskretsiia sudu u zmenshenni stiahuvanoj neustoiky: sproby poiednannia matematyky ta prava (Supreme Observer, 21 bereznia 2025) <<https://so.supreme.court.gov.ua/authors/1168/dyskretsiia-sudu-u-zmenshenni-stiahuvanoj-neustoiky-sproby-poiednannia-matematyky-ta-prava>> (accessed 19.06.2026) (in Ukrainian).

Ganna Tsirat

JUDICIAL DISCRETION IN REDUCING CONTRACTUAL PENALTIES: FROM ARTICLE 551(3) OF THE CURRENT CIVIL CODE OF UKRAINE TO ARTICLE 830 OF THE DRAFT – A STEP FORWARD OR A REPRODUCTION OF UNCERTAINTY?

ABSTRACT. Article 551(3) of the current Civil Code of Ukraine is an open-textured provision: it defines no criteria for reduction, sets no threshold for judicial intervention, and leaves unanswered the questions of how a reduction may be initiated, whether the right to judicial reduction may be contractually excluded, and how the special rule interacts with the general principles of Article 3 of the CCU. The gaps left by the legislature have been only partially filled by the Supreme Court's case law.

The article argues that Article 830 of the draft new Civil Code of Ukraine fails to resolve these three fundamental questions, and puts forward concrete legislative proposals to address them.

The study is based on an analysis of Supreme Court practice for 2020–2025 and awards of the International Commercial Arbitration Court at the Ukrainian Chamber of Commerce and Industry, as well as a comparative analysis of French, German, and transnational law (UNIDROIT Principles, PECL). Article 830 of the draft raises the threshold for judicial intervention and codifies certain criteria, but makes no explicit legislative choices on initiation, contractual exclusion, or the residual discretion available under Article 3 of the CCU. Comparative analysis shows that these questions have been resolved in most developed legal systems.

The author proposes a two-tier model of judicial control over contractual penalties as a *de lege ferenda* model, together with five specific amendments to Article 830 of the draft, the adoption of which would enhance the predictability of the legal framework and align Ukrainian law with EU standards.

KEYWORDS: contractual penalty; reduction of penalty; judicial discretion; legal certainty; civil law reform; freedom of contract; good faith; comparative law.